

درس چهارم

اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عصر قاجار

اوضاع اجتماعی

- **شیوه‌های زندگی در عصر قاجار: الف) روستاییان:** جمعیت روستایی اغلب افرادی بودند که زمین نداشتند و در اراضی مالکان کار می‌کردند. برخی از گزارش‌ها نشان از آن دارد که روستاییان کم‌وبیش تحت ستم اربابان و مأموران مالیاتی بوده‌اند. **ب) ایلات و عشایر:** در رأس ایلات سران ایلات قرار داشتند و تمام مناسبات و روابط حکومت و ایلات زیر نظر آن‌ها انجام می‌گرفت. افراد ایلات به سبب کارهایی که برای رهبران خود انجام می‌دادند، نسبت به روستاییان وضعیت بهتری داشتند. آنان همواره به‌عنوان نیروهای مسلح در مواقع جنگ یکی از منابع تأمین نیروی نظامی حکومت قاجار به شمار می‌رفتند. سران ایلات اغلب در مناطق تحت نفوذ خود به‌طور مستقل حکومت می‌کردند. **پ) شهرنشینان:** در شهرها گروه‌های اجتماعی مختلفی از قبیل مقام‌ها و کارگزاران حکومتی، علما و دانشمندان، بازرگانان، اصناف و پیشه‌وران و کارگران می‌زیستند. شماری از شهرنشینان را افراد بیکار و تهیدست تشکیل می‌دادند.
- **وضعیت روحانیون در عصر قاجار:** روحانیون از دیرباز به دلیل بافت و ساختار مذهبی جامعه سنتی ایران در میان اقشار مختلف مردم نفوذ فراوانی داشتند و متکفل امور دینی بودند. روحانیون به سبب نظارت بر موقوفات و دریافت وجوهات شرعی از نظر مالی مستقل از حکومت بودند. معمولاً این قشر به دلیل عدم وابستگی به حکومت، در مقاطعی از تاریخ معاصر ایران در برابر قدرت‌های خارجی ایستادگی کردند و اقدامات شاهان و درباریان قاجار را به چالش کشیدند.
- **وضعیت بازار در عصر قاجار:** بازارها هسته اصلی نظام اقتصادی و اجتماعی شهرها بودند و شالوده زندگی اجتماعی و اقتصادی را در مراکز شهری تشکیل می‌دادند. هر حرفه کسب‌وکاری در بازار داشت و هر صنف در یک راسته فعالیت می‌کرد. اهالی شهرها در محلات مختلف زندگی می‌کردند. افراد نسبت به محلات خود به‌شدت احساس تعلق و افتخار می‌کردند.
- **عوامل تمایز و تفاوت اهالی یک شهر در عصر قاجار:** عوامل گوناگون قومی، مذهبی و شغلی

اوضاع اقتصادی

- **شیوه‌های تولید در عصر قاجار: الف) شیوه تولید سهم بری دهقانی:** در آن ساکنان روستاها و کشاورزان از تولید، سهم معینی را دریافت می‌کردند. روستاییان بی زمین اغلب روی اراضی مالکان کار می‌کردند. آنان درازای بهره‌برداری از ملک ارباب، گاه تا یک‌سوم محصول را به‌عنوان بهره مالکانه به او تحویل می‌دادند. بخشی را نیز به‌عنوان مالیات به دولت می‌پرداختند و بخشی هم سهم خودشان می‌شد. **ب) شیوه تولید خرده کالایی دولتی و خصوصی:** این روش ویژه اقتصاد شهری بود. این گروه از کارگران و اصناف و تولیدکنندگان شهری در کارگاه‌ها و مراکز تولید شهری به کار اشتغال داشتند. **پ) شیوه تولید شبانکارگی (شبنانی) یا ایلانی:** این روش مختص ایلات و کوچ‌نشینان بود؛ نظیر تولید گوشت، پوست، پشم، گلیم، فرش ایلاتی و لبنیات.

وضعیت صنایع و تأثیر واردات خارجی بر آن

- سقوط صفویان و آغاز بحران‌های شدید سیاسی و نظامی، کشور ما در عرصه اقتصادی و تولید دچار رکود فراوانی شد.
- با به قدرت رسیدن قاجاریه و فروکش کردن جنگ‌های داخلی، مجدداً در اوایل دوره قاجار صنایع دستی در ایران رشد و رونق یافت.
- در زمان قاجار، به علت جنگ‌های ناپلئون کالاهای صنعتی اروپایی چندان به ایران وارد نمی‌شد.

- در این زمان صنایع دستی ایران مانند منسوجات ابریشمی، شال، مخمل، زری باف، ظروف سفالی و لعاب دار، مُنبت کاری، قلم کاری، خاتم کاری و انواع اسلحه گرم و سرد، با کیفیت خوب تولید می شدند.
- با یافتن جنگ در اروپا و سرازیر شدن سیل کالاهای اروپایی، صنایع دستی ایران به تدریج رو به انحطاط رفت.
- کالاهای اروپایی، به ویژه محصولات صنعتی انگلستان، صدمه شدیدی به صنایع ایران وارد آورد.
- در دوره صدارت امیر کبیر تلاش های زیادی برای احیای صنایع دستی ایران صورت گرفت اما با مرگ او این تلاش ها پیگیری نشد.

کشاورزی

- کشاورزی ایران اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی مانند گذشته یک کشاورزی معیشتی نبود. برخی محصولات مثل ابریشم، تریاک، تنباکو، پنبه و برنج چند برابر تولید می شدند.
- جنگ داخلی آمریکا موجب افزایش تولید و صادرات پنبه از ایران به روسیه شد.
- بازرگانان روسی و ارمنی با حمایت های مالی، نصب دستگاه های پنبه پاک کنی، توزیع بذر و بالا بردن استانداردهای تولید به روند افزایش صادرات پنبه کمک کردند.
- در آستانه جنگ جهانی اول، زمین های وسیعی از ایران زیر کشت پنبه بوده و میزان تولید بیش از ۳۰ هزار تن برآورد شده است.
- **نتایج تجاری شدن کشاورزی ایران در دوره قاجار:** تجاری شدن کشاورزی ایران در عصر قاجار تغییر چندانی در فنون کشاورزی ایران ایجاد نکرد اما موجب افزایش درآمد مالکان و مشارکت روزافزون تجار ایرانی و خارجی در صدور تولیدات برخی از محصولات کشاورزی، نظیر پنبه و تریاک شد.

ورود محصولات جدید کشاورزی به ایران

- در دوره سلطنت ناصرالدین شاه با ورود محصولات جدید کشاورزی از اروپا به ایران، تحولی عظیم در شیوه تغذیه ایرانیان ایجاد شد.
- محصولات غذایی جدیدی مثل گوجه فرنگی، نخود فرنگی و سیب زمینی در غذای خانوارهای ایرانی جا خوش کرد و سیب زمینی به یکی از محصولات مهم کشاورزی تبدیل شد.
- در زمان مظفرالدین شاه برای مقابله با قحطی، کشاورزان به کشت سیب زمینی تشویق می شدند.

فرش در دوره قاجار

- از نیمه دوم عصر قاجار رکودی در صنایع دستی ایران به وجود آمد اما تولید فرش و صادرات آن به کشورهای جهان، به ویژه اروپا و آمریکا، رشد چشمگیری پیدا کرد.
- **عوامل رونق صادرات فرش از نیمه دوم عصر قاجار:** - ارزانی نیروی کار - طرح و نقش های زیبا و متنوع - هنرمندی و ظرافت بافندگان ایرانی - تقاضای بازار جهانی - سرمایه گذاری خارجی در تولید و تجارت - رکود صنعت صادرات ابریشم - کمبود طلا و نقره برای تأمین مالی واردات کالا از اروپا و سایر کشورها.
- شهرهای تبریز، کاشان، همدان، اصفهان، کرمان، اراک و ولایت های کردستان و آذربایجان از مهم ترین مراکز قالی بافی در دوره قاجار بودند.
- تجار داخلی و سرمایه گذاران خارجی در شهرهای تبریز و اراک کارگاه های کوچک و بزرگ فرش دایر کرده بودند.

نگاهی به اوضاع علمی و فرهنگی ایران در عصر قاجار

- در دوره قاجار نیز نظام تعلیم و تربیت سنتی ایران تداوم و گسترش یافت.

➤ **ویژگی تعلیم و تربیت سنتی دوره قاجار:** در آن زمان سوادآموزی مقدماتی در مکتب‌خانه‌ها یا از طریق معلمان خصوصی و یا معلمان سرخانه انجام می‌گرفت. دانش‌آموزانی که توانایی مالی و علاقه به ادامه تحصیل داشتند، وارد مدرسه‌های قدیم و حوزه‌های علمیه می‌شدند. در این مراکز آموزشی، علوم نقلی و عقلی تعلیم داده می‌شد.

➤ مدرسه‌های مروی و سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری کنونی) از جمله مراکز علمی و آموزشی مهم و بزرگ این دوره بودند.

مراکز آموزشی جدید

➤ در نتیجه گسترش ارتباط ایرانیان با کشورهای اروپایی در دوره قاجار و ورود مظاهر تمدن مدرن غربی به کشور ما، به تدریج مدرسه‌های جدیدی به وجود آمد.

➤ نخستین مدرسه‌های جدید را مسیونرهای اروپایی و آمریکایی در ایران تأسیس کردند.

➤ **دارالفنون:** گل سرسبد مدرسه‌های جدید، مدرسه دارالفنون بود که به همت امیرکبیر و باهدف آموزش علوم و فنون جدید به دانشجویان ایرانی در داخل کشور، بنیان نهاده شد. دارالفنون در واقع نخستین مدرسه عالی بود که در رشته‌های نظامی، پزشکی، ریاضی و هندسه، فیزیک، شیمی و معدن فعالیت می‌کرد.

➤ میرزا حسن رشديه یکی از شخصیت‌های فرهنگی عصر قاجار بود که برای تأسیس مدرسه‌های جدید به‌ویژه در دوره تحصیلی ابتدایی در شهرهای مختلف ایران بسیار تلاش کرد.

➤ هدف رشديه از برپایی مراکز آموزشی جدید، فراهم آوردن شرایط برای سوادآموزی به فرزندان تمام قشرهای مختلف جامعه بود.

➤ بی‌بی‌خانم استرآبادی مدرسه دوشیزگان را به‌منظور تحصیل دختران در تهران تأسیس کرد (۱۲۸۵ش).

➤ دانش‌آموختگان مراکز علمی و آموزشی جدید، نقش مؤثری در انتشار و ترویج افکار نو به‌ویژه تفکر مشروطه‌خواهی و حکومت قانون داشتند.

فلسفه

➤ در دوره قاجار تحولی چشمگیر در فلسفه اسلامی به وجود آمد.

➤ ملاعبدالله زُنوزی مؤسس حوزه فلسفی تهران و شاگرد برجسته ملاعلی نوری، از فیلسوفان مشهور این دوره است. زُنوزی دو اثر ارزشمند در موضوع فلسفه به زبان فارسی نوشت.

➤ نگارش آثار فلسفی به زبان فارسی در دوره صفویه به تدریج از رونق افتاده بود.

➤ حوزه فلسفی تهران را فیلسوفان برجسته دیگری گسترش دادند و موجب رشد و توسعه فلسفه اسلامی و شاخه‌های گوناگون آن مثل مکتب مشاء، حکمت اشراق و حکمت متعالیه صدرایی و عرفانی شدند.

➤ حاج ملاهادی سبزواری (۱۲۱۲ - ۱۲۸۹ ق) صاحب کتاب «اسرارالحکم» یکی دیگر از فیلسوفان نامدار دوره قاجار به شمار می‌رود. او این کتاب را به درخواست ناصرالدین‌شاه قاجار به فارسی نوشت.

➤ در دوره قاجار به تدریج عالمان ایرانی با فلسفه جدید غرب آشنا شدند.

هنر و معماری

➤ به دنبال سقوط صفویان، هنر نگارگری نیز در سایه جنگ‌های داخلی رو به افول نهاد.

➤ **عوامل تحول اساسی در نقاشی عصر قاجار:** وحدت سیاسی و استقرار امنیت و در سایه حمایت پادشاهان و دربار - ارتباط با غرب.

➤ فتحعلی شاه برجسته‌ترین هنرمندان نقاش را در تهران گردآورد و آن‌ها را به کشیدن پرده‌های بزرگ برای نصب در کاخ‌ها تشویق کرد.

➤ در دوره ناصرالدین شاه، سنت نگارگری ایرانی تحت تأثیر هنر نقاشی مدرن اروپایی قرار گرفت. سبک نوینی در نقاشی به وجود آمد و نقاشان بزرگی مانند محمد غفاری معروف به کمال الملک، پا به عرصه نهادند.

تعزیه

➤ تعزیه که ریشه در آیین‌های باستانی داشت، در عصر صفوی برای بزرگداشت حماسه کربلا و شهادت امام حسین رواج یافت.
➤ هنر تعزیه در دوره ناصرالدین شاه گسترش پیدا کرد. یکی از مکان‌های اجرای تعزیه در تهران، تکیه دولت بود.

نمایش کمدی

➤ در دوره قاجار نمایش‌هایی مثل نمایش روحوضی (سیاه‌بازی) و بقال‌بازی در مراسم شادی روی حوض‌خانه‌ها، که با تخته آن را می‌پوشاندند، یا در برخی قهوه‌خانه‌ها اجرا می‌شد.
➤ گاهی هنرمندان با استفاده از نمایش‌های کمدی، مضامین جدی و انتقادهای سیاسی و اجتماعی را به صورت طنز به گوش مقامات می‌رساندند.

تئاتر

➤ هنر تئاتر به سبک اروپایی از دوره قاجار به همت دانشجویان اعزامی به اروپا، در ایران گسترش یافت.
➤ میرزا علی اکبرخان مزین الدوله (نقاش باشی) به دستور ناصرالدین شاه در محل فعلی دارالفنون یک تالار نمایش خصوصی ساخت که شاه و برخی از درباریان در آنجا از نمایش‌ها دیدن می‌کردند.
➤ در این دوره نمایشنامه‌های زیادی ترجمه شد.
➤ مدتی بعد، تئاتر ملی در یکی از ساختمان‌های تهران در خیابان لاله‌زار تشکیل شد.

معماری

➤ سنت معماری ایرانی اسلامی در دوران سلجوقی، تیموری و صفویان درخشش بی‌نظیری داشت.
➤ عوامل تداوم سنت معماری ایرانی اسلامی در عصر قاجار:
۱- شرایط اقلیمی و آب و هوایی و نوع مصالح ساختمانی
۲- اختراع دوربین عکاسی، مسافرانی که در عصر ناصری به اروپا می‌رفتند، تصاویر زیادی از بناهای آن سرزمین با خود به ایران آوردند.
۳- بسیاری از معماران به سفارش دربار و ثروتمندان با استفاده از برخی از عناصر معماری فرنگی و تلفیق آن با معماری ایرانی، سبکی از معماری را به وجود آوردند که در آن عناصر و ویژگی‌های معماری ایرانی و اروپایی ترکیب شده بود. این بناها که به بناهای معروف شد، بیشتر به تقلید از بناهای اروپایی ساخته «کارت پستالی» (کاخ شمس‌العماره واقع در مجموعه کاخ گلستان به دستور ناصرالدین شاه ساخته شد ۱۲۸۰ ق) می‌شدند.
۴- ورود مظاهر تمدن جدید غربی مانند تلگراف، تلفن، پست، بانک، روزنامه و تئاتر، نیز در گسترش سبک معماری اروپایی در ایران مؤثر بود.
➤ پس از رواج این مظاهر تمدن، ساختمان‌هایی مثل پست‌خانه، تلگراف‌خانه، تلفن‌خانه، بانک‌ها، دفاتر روزنامه‌ها، تماشاخانه‌ها، خیابان‌های جدید، مدارس جدید، فروشگاه‌ها، مراکز نظمیه، بیمارستان‌های جدید و سفارت‌خانه‌ها تحت تأثیر معماری اروپایی ساخته شدند.